

מבוא ללימוד כתבי המהר"ל מפראג¹

הקדמה:

המהר"ל מפראג, מורנו הגדול רבי ליווא (יהודה) בן רבי בצלאל מפראג ז"ע. נחשב לאחד מגדולי ענקי הרוח של מדע האמונה ודעת אלוקים בעם ישראל לדורותיו.²

חשיבות לימוד כתביו של המהר"ל בדורנו גדולה במיוחד. מן הרב קוק זצ"ל הורה לתלמידיו ללמוד את ספרי המהר"ל, כפי שמעיד תלמידו הגדול, הרב הנזיר בספרו "קול-הנבואה" (מהד' תשס"ב, עמוד קעח' הערה קיט'): "מן הרב זצ"ל היה מדבר על צורך לימוד ופרסום ספרי מהר"ל בדורנו, ובני ישיבת מרכז הרב, הוגים בספרי מן הרב³ ובספרי מהר"ל מפראג".

אין זה מקרה שבישיבת 'מרכז-הרב' ובנותיה, התקבל סדר לימוד בקביעות ובייחוד של שלושת הנדבכים המרכזיים בבניין האמונה בדורנו, דור התחיה והגאולה: ספר ה'כוזרי' ש'עיקרי אמונת ישראל ותורה תלויים בו', כתבי המהר"ל וספרי מן הרב קוק זצ"ל, משום שהם כולם שייכים לשיטה רוחנית אחת. "מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ" (דבה"א, יז', כא), הן מצד הסגנון של הדברים והן מצד התוכן שלהם, וכפי שכתב הרב הנזיר (קוה"ג, שם):

"מיסודי תורת המהר"ל הוא דבקות השי"ת ותורת ישראל וישראל [...] וארץ ישראל, דאורא דארץ ישראל מחכים והנבואה קשורה בישראל ובארץ ישראל. המהר"ל היה למורה שיטת החסידות, ונחשב לאבי שיטת הגאון מוילנה מצד אחד ומצד שני לאבי שיטת החסידות. גם מן הרב זצ"ל העמיק הגות בספרי המהר"ל והאיר את דבריו באור חדש אשר מציון יאיר⁴".

הראי"ה קוק אף נסמך באופן מעשי על שיטתו של המהר"ל בהתנגדותו לפירוד הקהילות בדורו⁵:

"ביחוד תמה אני על הרבנים הללו, איך העלימו את עיניהם מכל שיטתו הקדושה של גדול העולם רבינו מוהר"ל מפראג ז"ל, שכל ספריו הקדושים וביחוד ספרו נצח ישראל, סובב הוא על היסוד העיקרי הזה, שהוא ממש יסוד היחוד והאמונה, שאחדותם של ישראל בחירתם וקדושתם הכללית, הוא דבר שהוא למעלה מכל מעשה ומכל בחירה אנושית, ושום חטא ועון ושום דעה ושום ע"ז, ושום כפירה בעולם, אינה יכולה לפגום בקדושת האחדות הכללית של עם ה' - שבחירתם הקדושה

¹ עיבוד והרחבה של שיעור שניתן בישיבת ההסדר 'שבות-ישראל' אפרת(ה), לבני שיעור א' (תש"ע), מאת הרב שי הירש. למאמרים ושיעורים נוספים בענייני אמונה והגות יהודית ראו: [אתר תודעה יהודית – שירת רש](http://www.shirat-rash.022.co.il/BRPortal/br/P100.jsp). ניתן להפיץ לזיכוי הרבים כל תוכן מהאתר.

² עוד בחייו של המהר"ל נכתב אודותיו על ידי מדפיס ספריו בוונציה: "אריה דבי עילאי, איש אלוקים קדוש ונורא, אין על עפר כמוהו כמלאך אלוקים צבאות".

³ בהמשך דבריו, מביא הקבלה שערך אחד מחוקרי דורו בין הרב קוק לבין המהר"ל: "הוא מזכירו לנו בהלך מחשבותיו הוא, במציגה הנפלאה של למדנות וחסידות, עיון פילוסופי ואור הנסתר, אהבת האומה ותורת נצחה ובאהבתו לארץ וקדושתה ובשלהבת התקווה לגאולת ישראל וחרותו"

⁴ הגרמ"צ נריה כתב שכבר בעת רבנותו בעיירה זויימל, היה הרב בקי גדול בספרי מהר"ל מפראג - שיחות הראי"ה, פרק יג', עמ' 139, מהדורת תשע"ה.

⁵ עיין במאמרו של מו"ר הגרש"י כהן זצ"ל, בספר נשמה של שבת, ספר הזיכרון לנכדו של מן הראי"ה, הקדוש הרב שלמה רענן הי"ד, משפט שלמה, עמ' 393-404, חברון, תשנ"ט.

היא מצד העילה השם יתברך, ולא מצדו, שהם עלולים להשתנות ח"ו" (פרק בהלכות ציבור, מאמר-הרא"ה, ח"א, מתוך קונטרס ישוב משפט, קלוזש, תרפ"ב).

גם מו"ר הרב צבי יהודה זצ"ל התבטא בעניין חשיבות לימוד כתבי המהר"ל ואמר: **"המהר"ל הוא המפתח לפנימיות התורה"**⁶.

ישנם לימודים שאפשר לוותר לבחור ישיבה ולומר לו שאם הוא לא רוצה, 'לא מתחבר' בשלב זה, אז - לא צריך. לעומת זאת, לימוד כתבי המהר"ל נצרך מאוד וחבל לוותר עליו משום שההפסד הכרוך בבניית שיעור קומה חסר של תלמיד חכם המשיג באופן שטחי ודל עניינים רוחניים הוא קשה מאוד. צריך להשתדל ללמוד בכל יום לפחות חצי שעה 'מהר"ל' וזאת, למרות שבתחילת הדרך, זה יכול להיות קשה מאוד וקצת טכני ו'יבש'.

סיפר תלמיד חכם אחד שידוע היטב את הש"ס עם ראשונים ואחרונים ומלמד גמרא בעיון במספר ישיבות גבוהות, שבשנים הראשונות שלו בישיבת 'מרכז-הרב' הוא לא הצליח כלל ללמוד 'מהר"ל', אך, בסביבות שיעור ו', זכה לכך שנפתח לו פתח להשגה רוחנית והוא החל ללמוד בשקיקה בספרי המהר"ל.

בוודאי שמעתם על ספריו העמוקים של הרב יצחק הוטנר זצ"ל, 'הפחד יצחק', שהיה מגדולי רבני אמריקה (תרס"ו-תשמ"א). בצעירותו, למד אצל מרן הרב קוק בארץ-ישראל⁷ והתבטא פעם שהרב זצ"ל היה זה שפתח בפניו את שערי המהר"ל.

סיפר ראש-הישיבה, הרב יעקב שפירא, שאמר לו חתנו של ה'פחד-יצחק' (הרב יונתן דוד דייוויד, שידוע כגאון גדול ומומחה בתורת המהר"ל בפרט) שבכל מקום בספרי ה'פחד יצחק' שכתוב "מיסודו של הגר"א"⁸, הכוונה לדברים שקיבל הרב הוטנר מאת הרב קוק. לצערנו הרב, מפאת אופיו של ציבור

⁶ כפי שמביא תלמידו, הרב אביהוא שוורץ בשמו: "אמנם, היסוד לפנימיות הוא המהר"ל. "ואם תשכיל אז תבין דבר חכמה". זה הפתח לחכמה הפנימית" (מתוך התורה הגואלת, ח"א, תלמוד תורה, פרק יז) וכן: "המהר"ל: "גדול העולם". אשרינו, שזכינו לחבילה של ספרים מהמהר"ל. בהם "נצח ישראל", שהוא מיוחד לישראל. המהר"ל, גאון בהלכה, גאון בקדושה, וגאון ברוח"ק...". (שם, פרשת שבוע שנת ה'תשל"ח, פר' כי-תשא). "...מכאן חמור החיוב הגדול שלימדנו (הרצי"ה), ללמוד ספרי המהר"ל מפראג "גדול העולם", שבמרכזם פרק י"א שב"נצח ישראל", המברר את ערך קדושת הכלל כעיקר ושורש כל עניינם האלוהי של ישראל... (שם, בפתח השמועה, פרק ד').

"בפעמים אחרות, הדגיש מאוד את חשיבות לימוד ספרי המהר"ל מפראג, שהם המפתח לחכמה הפנימית. הרב עודד מאוד את תלמידיו, שילמדו ספרי המהר"ל. סיפר לי חבר טוב, שלמד בישיבה, שהרב אמר לו ללמוד כל יום בספרי המהר"ל. כעבור כמה חודשים הוא אמר לרב, שזה לא מדבר אליו, זה נראה לו יבש וקר. הרב שאל אותו: 'כמה זמן אתה לומד?' הוא השיב: 'שעה בכל יום!' הרב אמר לו: 'אז תלמד שעתים!!' כעבור כמה חודשים, שוב חזר אל הרב כבפעם הקודמת, והרב אמר לו: 'אז תוסיף עוד שעה!!!' כלומר, הרב לא ויתר. צריך להתעקש. הרב הסביר בשיעור, שלשונו של המהר"ל היא פילוסופית, ולכן יש שנשארים עם רושם חיצוני של הדברים, אבל צריך להשכיל על דבר חכמה, ולחדור אל מעבר לסגנון, לתוכן הפנימי. מיוחד הוא המהר"ל בהסברתו הרוחנית הפנימית של דברי חז"ל באגדה, המפוזרים בכל הש"ס, הוא בונה בנו את היכולת להפשיט מושגים מלבוסם החומרי ולחדור להבנת תוכנם הרוחני, ולכן הוא המפתח לכניסה לחכמה הפנימית" (בדרך התורה הגואלת, פרק ישיבת 'מרכז הרב' בקרית משה).

⁷ ראה בהרחבה בספרו של הגרמ"צ נריה זצ"ל, 'בשדה הרא"ה', פרק שמש ומאור, כפר הרא"ה, תשמ"ז, (מהדורת תשע"ה, שההדיר הרב הראל כהן, עמ' 355) וכן, בספרו 'משנת המהר"ל בנתיבות עולמינו', עמ' 12, כפר-הרא"ה, תשמ"ה.

⁸ ואולי גם כוונתו להיכן שנכתב "קבלנו מתורתו של הגר"א", אך רוח הדברים מובנת.

לומדי ה'פחד-יצחק' כיום, הוכרחו להשמיט את שמו והותירו לנו לפרסם זאת, על מנת להביא גאולה לעולם.

גם ספרו היסודי של המשגיח המפורסם של ישיבת פוניבז', הגר"א דסלר זצ"ל, ספר 'מכתב-מאליהו' בנוי על אדני המהר"ל⁹ וכך גם נדבכים רבים בתורתו של הרב משה שפירא¹⁰, שהינו אחד מגדולי בעלי המחשבה בציבור החרדי כיום וכן רבנים חשובים בציבור החרדי עסוקים בלימוד וביורור משנת המהר"ל¹¹.

בדורנו, כל מי שמכבד את עצמו בענייני אמונה והגות, מחשבה ופנימיות התורה, חייב לעבור בשלב כלשהו דרך לימוד כתבי המהר"ל. המהר"ל הוא תחנה הכרחית בתהליכי בניין שיעור קומה אמוני ומחשבתי מקיף.

תולדות חייו בקצרה:

המהר"ל היה בן למשפחת גדולי תורה, אשר יש המייחסים אותה עד רבי יהודה הנשיא ודרכו להלל הזקן ושפטיה בן אביטל עד דוד המלך. ישנה מחלוקת לגבי שנת לידתו המדויקת של המהר"ל, אך לכולי עלמא, הוא נולד ב'ליל הסדר'. לפי דעת המקדימים, המהר"ל נולד בליל הסדר שנת ה'רע"ב. אולם, יש המאחרים את שנת לידתו בשמונה שנים לשנת ה'ר"פ וישנן עוד שיטות שונות בזה. 'ליל הסדר', זהו הלילה שבו מופיע הסדר העליון שנועד לסדר מחדש את המציאות התחתונה (עין גבורות השם פרק ג' ופרק מד') זוהי גם ההשפעה של תורת המהר"ל על תחום לימודי האמונה. ב'ליל הסדר' עוד מישוהו חשוב הופיע על בימת ההיסטוריה.. עם ישראל. עם ישראל, הופיע בעולם, ב'ליל הסדר'. מפגש עם נשמה כללית. אגב, גם הרב צבי יהודה קוק זצ"ל, נולד בליל הסדר... הוא היה אומר: "נשמתי הופיעה בעולם בליל הסדר".

המהר"ל כיהן כאב בית דין וכראש ישיבה בכמה עיירות גדולות בישראל. הוא היה רב בניקולשבורג במשך כעשרים שנה ואף הקים בה ישיבה גדולה ומבוקשת. אחר כך, עבר כאדם פרטי לפראג שבבוהמיה, שם הקים בית מדרש גדול (קלויז) ללימוד תורה ללא שיטת ה'פלפול' שהייתה נהוגה בזמנו והוא התנגד לה נחרצות (ע' נתיב-התורה פרק ה'). כמו כן, ייסד שם 'חברא-קדישא' והציב תקנות שהתקבלו לאחר מכן בכל אירופה, במשך הזמן עבר לפוזנן שבפולין למספר שנים ואחר מכן, חזר לפראג, שוב חזר לפוזנן ולבסוף, חזר לפראג בפעם השלישית ושם נפטר בזקנה מופלגת.

המהר"ל לא היה אדם שספון בביתו וכותב חידושי תורה, המהר"ל היה אדם שפעל ברשות הרבים במשך עשרות שנים, הכיר היטיב את בני דורו והתייחס רבות למצבו הרוחני והגשמי. יחד עם זאת, לא נשא פנים לאיש וביקר תופעות חברתיות שהיו פסולות בעיניו (ראה למשל, דרוש על התורה), בשל כך, היו לו כמובן גם הרבה 'הרפתקאות' בזמן הזה וכן צרות אישיות שונות.

אשתו הראשונה נפטרה בצעירותו, והוא נישא בשנית לצדקת מרת פערל, שליוותה אותו בעשרות השנים הבאות ונקברה לצידו לאחר פטירתה בשיבה טובה. לבני הזוג נולדו שש בנות ובן יחיד בשם

⁹ "הרה"ג ר' אליהו אליעזר דסלר זי"ע, הרבה לעיין, ללמוד וללמד מהזוהר ומספרי קבלה, בספרי הגר"א ובספרות החסידית, ובעיקר היה מרבה לעיין בספרי המהר"ל... אשר את ספריו העריך רבנו למעלה מכל פז וקראם "המפתח לאגדת חז"ל" (הרב מרדכי קוקיס, אור התורה ועליה בדרגות המוסר).

¹⁰ הגאון הרב משה שפירא זצ"ל (תרצ"ה-תשע"ז).

¹¹ נזכיר את הרב יהושע דוד הרטמן שהוציא לאור מהדורה חדשה ומפוארת של המהר"ל בהוצאת מכון ירושלים ואת הרב מרדכי נויגרשל שהוציא לאור את ספר באר-הגולה במהדורה מיוחדת.

בצלאל, שהיה תלמיד חכם גדול. המהר"ל זכה לאריכות ימים¹², נפטר ב-ח"י אלול שנת ה'שס"ט¹³ ונקבר בפראג¹⁴.

צאצאי המהר"ל האירו את שמי העולם היהודי עד ימינו אנו, ורבים מהם היו גדולי תורה מפורסמים. גם תלמידים רבים העמיד המהר"ל והמפורסמים שבהם היו: רבי יום-טוב ליפמן הלר (בעל פירוש התוס' י"ט על המשנה), חתנו של המהר"ל מהר"י כ"ץ, רבי שלמה אפרים מלונטשיץ (בעל 'הכלי יקר' על התורה), ורבי דוד גנז, ההיסטוריון והמדען הדגול.

מכוח תורת המהר"ל יצאה גם דרכה של "החלק התבוני של החסידות החדשה"¹⁵ (חסידות חב"ד). האדמו"ר הזקן, 'בעל התניא', גם הוא מצאצאי המהר"ל¹⁶ ובדף השער של ה'תניא' נכתב כי הוא מיוסד "על פי ספרים... קדושי עליון", כאשר מקובל להסביר שכוונתו לספרי המהר"ל והשל"ה. גם תורתם של בעלי המוסר נוסדה על בסיס הגיוני המהר"ל ויש שאף כינו אותו בשם: "אבי מחשבת ישראל", ובצדק, הוא נחשב לאחד מראשי דובריה.

תקופתו של המהר"ל:

המהר"ל נולד בתקופה מאוד מיוחדת בהיסטוריה האנושית. זוהי התקופה של היציאה מחשכת ימי הביניים. בלימוד היסטוריה כללית מבחינים בשלוש תקופות מרכזיות: העת העתיקה, העת החדשה ובאמצע, יש את 'ימי הביניים', אשר המאפיין המרכזי שלהם הוא דריכה במקום, קיפאון ותרדמה¹⁷.

ימי הביניים זהו העידן שבו הדת הנוצרית שלטה על העולם התרבותי ובגלל שלטונה, התרבות האנושית וכל הקידמה וההתפתחות עמדו מלכת.

לאחר השבר הנורא של גירוש ספרד שהתרחש קצת לפני הולדת המהר"ל ומסמל את המעבר מתקופת הראשונים לתקופת האחרונים. מגיעה ראשית 'העת החדשה' שסימנה את תחילת ההשתחררות האנושית מכבלי הדת הנוצרית, עם הופעת ה'רנסנס' (התחייה) שמובנו התרבותי היה לחזור בחזרה אחורה בזמן, לימים של טרום הופעת הנצרות ולהשתקם לאט, לאט, מהנזקים שגרמה למחשבה האנושית. טובי המוחות של התקופה, חזרו אל הפילוסופיה היוונית, אל המדע ואל האסטרונומיה העתיקה והחלו להופיע גילויים מדעיים חשובים, כדוגמת גילויי קופרניקוס¹⁸ על

¹² למעלה מתשעים שנה.

¹³ אם כי, גם ייחוס זה נמצא במחלוקת. לתאריך זה נוספו בדורות מאוחרים יותר משמעויות נוספות, עם ייחוס ליום לידתם של הבעש"ט ו'בעל התניא'.

¹⁴ נוסח מצבתו כפי שמופיע בה כיום: יום ה' ח"י אלול שס"ט/ הגאון הגדול בישראל/ ר' יהודה בן בצלאל/ אריה דבי עילאה ותתאה גבר/ עייל בבר ובלא בה/ כל פרד"ס נכנס שלום ועבר/ ויחכם מכל דגמר וסבר/ ולא הניח דבר/ קטן וגדול אסף וצבר/ עשות ספרים אין קץ חבר/ ויצבור בר יותר מט"ו חיבורים/ נאוו לחייו בתורים/ שבכתב ושבע"פ שמלתו צרורים ובכל חכמה ומדע ידו הרים".

¹⁵ ע"פ 'אורות הקודש', ח"ב, עמ' שצט'.

¹⁶ הר"י"צ מליובאוויטש כתב (בספר הזיכרונות) שהוא היה בנו של רבי ברוך, בנו של רבי שניאור זלמן, בנו של רבי משה מפוזנא, בנו של רבי יהודה לייב, בנו של רבי שמואל, בנו של רבי בצלאל, בנו יחידו של המהר"ל מפראג.

¹⁷ על פי פנימיות התורה, האלף החמישי לבריאה היו כנגד ספירת ה'הוד' ובו עיקר גזירת הגלות המתבטאת במצב שפל בכל העולם כולו, עקב מצבם של ישראל.

¹⁸ ניקולאוס קופרניקוס, התאוריה שלו לגבי מיקומה של השמש במרכז מערכת השמש, בניגוד למודל הגאוצנטרי (ששם את כדור הארץ במרכז) ששלט בכיפה עד אז, נחשבת לאחת התגליות החשובות ביותר בהיסטוריה, והיא נקודת התחלה בסיסית באסטרונומיה המודרנית ובמדע המודרני בכלל, וניתן לומר כי פתחה את המהפכה המדעית המודרנית. התאוריה שלו השפיעה גם על תחומים רבים אחרים בחיים האנושיים (ויקיפדיה, בערכו).

מערכת השמש ועקב כך מתחוללות 'המהפכה הקופרניקאית' ו'המהפכה המדעית', נוסדו אז מצפי-כוכבים והחל עיסוק רב במדעים וברפואה ובדברי הגות.

זוהי תקופתם של האסטרונומים המפורסמים גלילאו גליליי וטיכו ברהה, אשר זה האחרון נמנה על מכריו של רבינו המהר"ל מפראג. גם המהר"ל עסק באסטרונומיה והיה בעל ידע נרחב בחכמה זו (כפי שניכר הדבר בחיבורו 'באר-הגולה').

מכל מקום, בימים ההם כאשר העולם יוצא מתרדמת הקיפאון של שליטת הדת הנוצרית על המחשבות ועל הרוחות ועל הלבבות, באותו זמן מתחילים האנשים לחשוב באופן עצמאי ליצור ולהתבטא בחופשיות. האומנות והתרבות פורחות והמהר"ל מזהה את התקופה הזאת שלו כשליש האחרון של הגלות שבו הוטב במעט מצב עם ישראל לעומת הרדיפות וגזירות השמד שהיו נחלתו בימי הביניים הקשים.

בשני מקומות בכתביו (נצח-ישראל פרק יח' ובדרוש על התורה, עמ' מט', מהדורת לונדון (הקלסית) תש"כ-תשכ"א), המהר"ל כותב על סמך דברי הגמרא בברכות (דף ג) המביאה שני סימנים למהותו של החלק האחרון של הלילה המשול לגלות, "אישה מספרת עם בעלה" ו"תינוק יונק משדי אימו", שני סימנים אלו, מתקיימים בתקופתו של המהר"ל¹⁹ הסמוכה לאור הגאולה.

מבחינת סדר השתלשלות מוסרי התורה שבדורות, המהר"ל חי קצת לפני תקופת 'השולחן ערוך' והרמ"א שזו בדיוק תקופת המעבר שבין הראשונים לאחרונים. במהלך התקופה הזאת הסמוכה לגירוש ספרד, קמו לעם ישראל גדולי דורות, וכתוצאה מגירוש ספרד וכל מה שהיה כרוך בכך החלה התעוררות גדולה מאוד לציון, התגלתה תורת הקבלה וארץ ישראל החלה להתיישב מחדש בארבעת ערי הקודש.

הרב צבי יהודה היה אומר על גירוש ספרד שזו הייתה 'אתחלתא דגאולה'²⁰ ויש שאף מצאו לכך גם סמך מהפסוק: "מזרה ישראל יקבצנו ושמרו כרועה עדרו" (ירמיהו לא, ט), "מזר"ה" – זה המז לשנת גירוש ספרד באלף החמישי (רנ"ב). ואז מתחילה התעוררות ותסיסה רוחנית גדולה מאוד, החל מניסיון לחידוש הסמיכה של מרה"י בירב בצפת ולאחר מכן, הופעת האר"י הקדוש עם ביאור עמוק לתורת הנסתר המבארת את ספר הזוהר, בדור שלאחר מכן, גורי האר"י מפיצים את תורת הקבלה ברחבי

¹⁹ "משמרה ג' וכו' הוא נגד חלק הג' מהגלות אשר אנחנו פה היום כי ת"ל לא נמצא בו ענין חלק הב' גם לא השעבוד הקשה כבראשונה מהחלקים. רק שנהגים עמנו כאיש עם האשה במשמרה ג' מהלילה, שהאשה מספרת עם בעלה כך הם שנקראים בעלים לנו כדכתיב (ישעי' כ"ו) בעלוננו אדונים זולתך הם עמנו בדמיון זה ממש, כי כאשר יאהב איש את אשתו יקרבנה ובשנאו אותה יגרשנה כך האומות בשנאתם אותנו ביד חזקה יגרשנו, הוא החלק הג' מהגלות שנמצאים בו הגירושים והגלו את ישראל מאתם. ואמר ותינוק יונק משדי אמו, כי במשמר הג' יש עוד סימן שני מה שלא תמצא בשאר משמרות. וזה כי במשמר הג' שהוא קרוב אל היום, שהוא סימן הגאולה כמו שהלילה סימן לגלות, לכך כמו שבסוף משמר זה תינוק יונק משדי אמו כך ישראל הנקראים נער כדכתיב (הושע י"א) כי נער ישראל ואהבהו. וכמו שהתינוק אין לו חכמה, כמורגל בפי החכמים לומר הלא דבר זה אף התינוקות יודעים והוא יונק משדי אמו, כך אין לישראל בזה הזמן חכמה ודעת מעצמם, רק מה שיונקים מהנקראים אם לישראל הם אשר לפניהם היו שחברו הספרים שמתוכם מחפשים ומשמשים כאשר ימשמש התינוק בשדי אמו למצא יניקתו, אבל שיהיה להם דעת עצמם זה אינו. ודבר זה הוא קרוב לאור היום.. (מתוך דרוש על התורה).

²⁰ מתוך התורה הגואלת, אורות הגאולה ונתיבותיה, פרק א - פרקי זמן של גאולה, הרב חיים אביהוא שוורץ. וראה עוד לנתיבות ישראל, לרצי"ה קוק, מאמר ארבעים ושבע, חיי שעה וחיי עולם.

העולם היהודי, בד בבד עם התעוררות גדולה מאוד לשוב אל ציון בפעולותיהם של דון יוסף ודונה גרצ'יא נשיא בחידוש הישוב היהודי בגליל ובמבטה של תורת הסוד זה גם מה שיוצר אצל הגויים את כל אותה תנועת התחדשות ומהפיכה מדעית ותרבותית שדיברנו עליה מקודם.

"גדול העולם":

נקודה נוספת שחשוב להדגיש אותה היא שהמהר"ל היה ענק בכל חלקי תורה! צריך לדעת שבעם ישראל, גדלות בנגלה וגדלות בנסתר הולכות יחדיו. "דבר ה'" - זה הלכה, "דבר ה'" זה הקץ, "דבר ה'" - זה הנבואה" (שבת קלח:). הרב צבי יהודה תמיד היה מדגיש בשיעוריו על ספר הכוזרי, שריה"ל היה תלמידו של הרי"ף²¹. גדולי ההלכה הם גדולי האמונה.

רבנו סעדיה גאון היה גדול בנגלה וגדול במחשבה ובאמונה. הרמב"ם שחיבר את 'משנה-תורה' הוא שחיבר את 'מורה הנבוכים'²². צריך לדעת את זה שגדלות בתחום ההלכתי וגדלות בתחום העיוני אמוני הם באים ביחד ואינם צוררים אחד את השני, להיפך, הם מעבים אחד את השני. הארי"ז²³ היה בצעירותו תלמיד של רבי בצלאל אשכנזי, בעל ה'שיטה המקובצת' ומסופר שכבר בשנות העשרה שלו התבטא אודותיו רבו שאין לו יותר מה ללמדו. הרמח"ל חיבר ספרי כללים, הן לתלמוד והן לקבלה. גם רבותינו - "אור החיים הקדוש", בעל-התניא, החיד"א, ה"בן איש חי", כולם גדולים בכל התחומים, וכן, גם על גדולתו של הגר"א בנגלה ובנסתר יחדיו אין מה לדבר וכן"ל אצל מרן הראי"ה קוק זצ"ל²⁴.

אחד מהגדולים האלה היה המהר"ל, שבדורו התפרסם יותר בגדולתו בהלכה (כפי שנקרא אז: הגאון ר' לייב) ובדורנו, מפורסמת דווקא גדולתו באמונה ובהגות. בידינו מצויים מעט חיבורים הלכתיים שלו - פירוש על 'טור' 'יורה-דעה' וכן, פירוש מכת"י על מסכת בבא מציעא²⁴. מי שפותח את ספרי המהר"ל רואה גדלות מובהקת בכל נושא שעסק בו. המהר"ל היה מפוסקי דורו, אליהם הובאו כל השאלות בהלכה. המהר"ל כיהן כרבו של כל מחוז מורביה והחלטותיו חייבו לא רק את יהודי עירו אלא את כל יהודי המדינה. למשל, המהר"ל בכמה מקומות בכתביו מדבר על יין נסך (גבורות השם פרק עב' ובספר נר-מצוה) משום שבאותה תקופה היה הרבה בעיות בנושא זה והוא אף תיקן "מי שברך" מיוחד לנזהר מ'סתם יינם' (יין של גוי שנאסר מדרבנן). מי שיפתח ב'משנה-ברורה' יראה לפעמים שהוא מביא הלכות שהמקור שלהם הוא המהר"ל²⁵.

²¹ ראה: ד"ר דוד קויפמן, ר' יהודה הלוי, סיני ט עמוד ה; נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, ד, עמוד לט.

²² איחוד דרכו ההלכתית של הרמב"ם עם דרכו האמונית - מתבאר במיוחד בפירושו של מהר"י קאפח זצ"ל לספרי הרמב"ם.

²³ גם בדורנו אנו, גדולתם בנגלה של גדולי המקובלים היא מן המפורסמות: הרב הדאיה בעל ה'שכיל-עבדי', ה'בבא-סאלי' שכבר בצעירותו כיהן כדיין מפורסם והראשל"צ הרב מרדכי אליהו, זכר צדיקים לברכה.

²⁴ יצא לאור על ידי הרב יהושע חסידה בהוצאת מכון ירושלים, תשס"ו.

²⁵ ראה שער הציון סימן תרעג ס"ק ד' בעניין נרות חנוכה משעוה, שער הציון סימן רסז ס"ק ז, בעניין אכילת כזית לאחר צאת הכוכבים למי שקיבל שבת מוקדם.

המהר"ל התנגד לכתיבתה המסודרת של ההלכה בניתוק מהתלמוד (כדוגמת השר"ע)²⁶, אך בעניין זה, כלל ישראל לא פסק כמו המהר"ל, כפי שניתן להיווכח, אם כי עד ימינו ישנם ניסיונות לחזור לשיטה זו (שר"ת תורה לשמה).

היחס הראוי לחז"ל:

דבר שחוזר הרבה אצל המהר"ל זה **היחס לחז"ל**. עבור המהר"ל דברי חז"ל אינם משהו שאנחנו מסתכלים עליו 'בגובה העיניים', דברי חז"ל אלו שיירי הנבואה ותכלית החכמה "המחוזקת על ידי העניין האלוהי" (ע"פ כוזרי, מאמר א', סג). אצל המהר"ל מתקיימים ממש דברי הגמרא בשבת (קיב): "אם ראשונים כמלאכים וכו'" (ע' הקדמתו לספר באר-הגולה).

חרדת הקודש של המהר"ל כלפי דברי חז"ל זהו דבר שחורז כמעט בכל כתביו, ומשום כך המהר"ל הוא הגואל של דברי חז"ל ומאירם באור הראוי להם, ובפרט, בספריו שראו אור בדור האחרון, "חידושי אגדות".

בכדי להדגים זאת, ניתן לראות בספרו "דרך החיים" על פרקי אבות בפרק א', כיצד המהר"ל מבאר והולך, משנה אחר משנה, ומתאר את ירידת הדורות ביחס לדורות שקדמו להם. מתוך כך, גם מובנת מלחמתו החרפה של המהר"ל כלפי מי שהריבו עוז לדחות או לזלזל בדברי חז"ל²⁷.

דוגמאות נוספות: כאשר לחז"ל יש ויכוח עם חכמי אומות העולם בענייני אסטרונומיה (פסחים צד:), האם חז"ל באמת מדברים על גלגל המזלות, או שחז"ל מדברים על המבנה הרוחני הפנימי של העולם (באר-הגולה, באר שיש"י) ומשתמשים בצורת היקום ומיקום הכוכבים בכדי לדמות ולהמשיל את דבריהם. וכן, דברי חז"ל אודות מספרים או מידות אנשים מיוחדים, כאשר בגמרא בגיטין (זג) חז"ל מונים את מספר העיירות של ינאי המלך, האם הם מדברים על המציאות ההיסטורית או שהם רוצים להגיד לך משהו מהותי יותר שמופיע שם והמספר הוא אמצעי בלבד (נצח-ישראל, פרק ו'). וכן בהבנת דברי חז"ל "שישה בכרס אחת" (ע' גבורות השם, פרק יב) או לגבי גודלם וגובהם של פרעה מלך מצרים (באר-הגולה, באר חמישי) ושל עוג מלך הבשן (חידושי-אגדות, נידה, דף כד:). כך שהרבה פעמים, המהר"ל מכריח אותנו לשנות את דפוסי החשיבה המורגלים אצלנו בעת העיסוק בדברי חז"ל.

²⁶ "הנה כן מעיד הרמ"א גם כן, על חותנו ורבו, הגאון ר' שכנא, שלא היה מניח להעתיק את תשובותיו. ונראה משם שעיקר הטעם שלו היה שלא רצה שיקבע הלכה לדורות, אלא שכל חכם בדורו יפסוק כפי מה שנראה לו מהתלמוד. וזו היתה שיטתו של המהר"ל מפראג ז"ל, שהאריך בס' נתיבות עולם שעיקר יסוד תורה שבע"פ הוא שתהיה ההוראה מן הש"ס ולא מדברי הפוסקים, וכל כך הפליג בענין עד שכתב שיותר טוב לפסוק מן הש"ס אע"פ שיטעה לפעמים בעיונו, מכל מקום זהו דרך התורה לפסוק כפי מה שעניו רואות. אמנם דעת הר"י מיגאש בתשובה נראה שאינה כן, שכתב על דבר שני חכמים שאחד בקי בתלמוד ואין רגיל בפסקי הגאונים, והשני רגיל בדברי הגאונים, ואינו בקי כ"כ בתלמוד, שיותר טוב למנות את הבקי בדברי הגאונים, והאריך בהבאת ניסיונות שראה שטועים ע"י ההוראה מן התלמוד עצמו. ואלו ואלו דברי אלוקים חיים הם..." (אגרות הראיה, כרך ג, איגרת תתסט, עמ' קנד-קנה, מוסד הרב קוק).

²⁷ לצערנו הרב, תופעה זו פשתה מאוד גם בימינו, כאשר יש הניגשים לדברי חז"ל מ'גובה'. מושיבים את חז"ל על "ספת הפסיכולוג" ומגלים בדבריהם פנים משונות שאינן תורה, "שאת או ספחת או בהרת" (ויקרא, יג, ב), או עושים לדבריהם 'פסיכואנליזה של מעמקים' ו"כדי ביזיון וקצף" (אסתר, א', יח). בדרך שבה התחילו בזמנו הקונסרבטיבים, אשר התחילו לפרק את ההלכה לגורמים, בודדו את ההקשר ההיסטורי שעמד ברקע ההלכה בניתוק משרשרת הקבלה ותפקידה של ההלכה, וככה הם הרסו את הכול.

גדולתו במדע:

המהר"ל היה מגדולי ישראל שדגלו באופן גלוי בלימוד חכמת הטבע (נתיבות עולם, נתיב-התורה פרק יד) ואף הוא עצמו 'מלא מדע וחכמה' והתקיים בו לעיני העמים, "רק עם חכם ונבון, הגוי הגדול הזה" (דברים, ד, ו). עד כדי כך שהמהר"ל הוזמן בשנת ה'שנ"ב (מאה שנה בדיוק לגירוש ספרד) לחצרו של הקיסר רודולף השני²⁸ והתקבל בכבוד רב²⁹.

אנחנו יודעים היום שהשפעת המהר"ל על הרעיון המדיני היא הנחלת וניסוח ראשוני של רעיון היסוד שלפיו כל אומה זכאית להיות חופשית משעבוד ולחיות בארצה בכבוד. זה יסוד הרעיון המדיני המודרני ממנו נובעת הזכות ל'הגדרה עצמית' שעומדת בבסיס מדינת הלאום המודרנית. רעיון זה מקורו בספר 'נצח-ישראל' למהר"ל³⁰.

באנציקלופדיה העברית בערכו של המהר"ל³¹ נכתב שהוא מאבות המחשבה המדינית המודרנית. דברים אלו, קשורים אלינו במיוחד, להיפגש עם המשנה של המהר"ל כמבססת את המבט של "כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון" (ישעיהו, נב' ח').

ספרי המהר"ל:

הכתיבה של המהר"ל הינה בשלה ואיכותית. אלו אינם מאמרים שהוא כתב לעצמו בכתיבת מגירה בצעירותו. אלו ספרים של גדול תורה מפורסם שהנהיג את דורו במשך עשרות שנים וכתב את ספריו לעת זקנתו לפי תכנית עבודה מקיפה, המסודרת לפי נושאים כלליים ומהם מסתעפים ענפים פרטיים. תכנית העבודה מפורטת בהקדמת ספרו "גבורות השם" אך לצערנו הרב, לא כולה נמצאת בידינו היום (ראה לקמן). מעבר לתוכנית כללית זו כתב המהר"ל עוד ספרים בנושאים תורניים שונים כפי שנפרטם בהמשך.

כתיבתו מיוחדת מאוד במספר מאפיינים: המהר"ל הוא בעל שיטה רוחנית-אמונית מסודרת בכל התורה כולה, המרגיל את הלומד לעסוק בנושאים רוחניים ביסודיות ובאופן של "מן הכלל אל הפרט". בכתיבתו ניתן להיפגש עם התורה באופן שלם ומקיף, "תורת ה' תמימה, משיבת נפש", מיסודות האמונה ועד פרטי המצוות, מדעת אלוקים ועד מדעי הטבע, הנבואה, עם ישראל וארץ ישראל, מהות התורה ודרכי לימודה, גלות וגאולה והכל בדיוק רב, וללא סתמיות ('מקרה'). סגנון לימודו עיוני וחרیف והוא מחנך את לומדיו לפיתוח תפיסה רוחנית עד לכדי מסוגלות להפוך את התכונה המרכזית של הלומד³², מלומד הבא מבחוץ, לאדם שחי את הדברים מבפנים ומתוך כך, להיפגש עם כללות התורה כולה ולא עם סך כל פרטיה.

²⁸ קיסר 'האימפריה הרומית הקדושה', מלך בוהמיה ומלך הונגריה.

²⁹ כפי שמוסר תלמידו של המהר"ל, רבי דוד גנז, בספרו צמח-דוד, סוף חלק א', מאורעות שנת ה'שנ"ב, נדפס בפרנקפורט דמיין, בשנת ה'תנ"ב.

³⁰ יש אף הטוענים כי הפילוסוף האיטלקי, ג'אמבטיסטה ויקו, מחבר ספר "המדע החדש", קרא תרגום לועזי של ספר נצח ישראל למהר"ל והושפע ממנו רבות בתפיסת ההיסטוריה שלו (הרב אורי שרקי).

³¹ כרך יט, תשכ"ח.

³² ע"פ אוה"ק, ח"א, א, חכמת הקודש הפועלת.

המהר"ל כתב את ספריו בצורה מסודרת והסמיכם על הפסוק: "לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד כי כל בשמים ובארץ" (דבה"י א', כט', יא') שהגמרא בברכות (נח.) דורשת עליו את מאורעות העולם מראשית ועד אחרית והמקובלים רמזו בו את מערך עשר הספירות (מסכת אצילות, משנה יד³³) וניתן אף לחלקו לפי סדר הזמנים המקודשים בלוח השנה היהודי - השבת והמועדים, כפי שמציע המהר"ל.

הספר הראשון שפרסם המהר"ל בהיותו בן למעלה משישים (שנת ה'של"ח) הינו "**גור-אריה**" (ספר זה אינו נכלל בתוכנית כתיבתו הכללית דלעיל) - זהו ביאור נרחב ושיטתי לפירוש רש"י על התורה, אך למעשה, המהר"ל מרחיב את היריעה הרבה מעבר לפירוש זה. על שם ספרו זה, יש המכנים את המהר"ל בעולם הישיבות בשם: "הגור-אריה".

הספר הראשון שהמהר"ל תכנן לכתוב הינו "**ספר הגדולה**" העוסק בענייני מעשה בראשית ומכוון כנגד יום השבת. למרבה הצער, ספר זה לא נמצא ברשותנו היום וישנה מחלוקת בין החוקרים בשאלה האם הוא כלל לא נכתב או שנכתב ואבד³⁴. יחד עם זאת, המהר"ל מתייחס ומבאר את עניין השבת במקומות רבים בכתביו וניתן לעמוד על דבריו בנושא מתוך עיון במקומות אלו³⁵.

הספר השני בתוכנית הכתיבה של המהר"ל, הינו ספר "**גבורות השם**", אשר מכוון כנגד חג הפסח. מכיל ביאור עמוק וייסודי בן ע"ב פרקים (מילוי שם הוי"ה) סביב יציאת מצרים, המתחיל בסיפור גבורות השם, סיבת השעבוד מצרים, מהות השעבוד, היווצרות עם ישראל, משה ואהרון ושליחותם, עשרת המכות, יציאת מצרים ומשמעותה האמונית לדורות, קריעת ים סוף וביאור נרחב של ההגדה של פסח. לספר יש גם שלוש הקדמות. ההקדמה ראשונה עוסקת בתורת ההכרה, ההקדמה שניה עוסקת במהותם של הניסים, וההקדמה השלישית בה פורס המהר"ל את תכנית כתיבת ספריו. עיקר המהלך הרוחני של המהר"ל בספר זה נמצא בתחילתו (פרקים א'-ג') ובסופו (פרקים טו'-עב') כאשר באמצעו אנו מוצאים ביאור יסודי ועמוק על פסוקי התורה בפרשיות שמות-בשלח, פסוק אחר פסוק (פרקים יד'-מז') ולאחר מכן (פרקים מח'-סה') דיני ערב פסח וביאור נרחב להגדה של פסח.

הספר השלישי, הוא ספר יסוד בענייני מתן תורה כנגד חג השבועות ונקרא: **תפארת-ישראל**. בספר זה המכיל שבעים פרקים (מספר כללי, ע' תפארת-ישראל פרק א') מבאר ומבסס המהר"ל את ההכרח בתורה מן השמים, את נתינתה לישראל דווקא, את הגעת האדם לקניית 'הצלחה נצחית' ע"י התורה ולא ע"י חוכמות חיצוניות, מבאר את עניינן של רמ"ח מצות העשה ושס"ה מצות לא-תעשה, מעלת נבואת משה רבנו, את פרקי מתן תורה ועשרת הדברות פסוק בפסוק (פרקים כה'-מו'), את מעלת ישראל לאחר קבלת התורה ועניין חטא העגל, את עניינה של התורה בעת הגלות, עוסק בעניין

³³ אוצר המדרשים אייזנשטיין, עמ' 67, ניו-יורק, תרע"ה.

וראה בהרחבה ב'חוג-הראי"ה', שיעורי הרב הנזיר רבנו דוד כהן זיע"א, על אוה"ק למרן הראי"ה קוק זצ"ל, חכמת הקודש סדרים א-ב, עמ' מג'-מד' ועמ' קנז', הוצ' אריאל, ירושלים תשע"ח.

³⁴ ראה הפניות לספרי החוקרים בעניין זה במאמרו של הרב ד"ר אלי גורפינקל על ספרי מהר"ל במהדורה חדשה, בכתב העת, המעיין, גיליון 218, תמוז תשע"ו (נו, ד), עמ' 68 הערה 13.

³⁵ עיין בספר המפתח למהר"ל (כרך יג'), ערך שבת, עמ' תקצז', מהדורת בערקאוויטש, הוצאת תפארת (תשע"ה).

הייעודים הגשמיים שבתורה ומהות העולם-הבא, עומד על אופיין המיוחד של תורה שבכתב והתורה שבעל פה וכן, עוסק בענייני מסורה והכתב שניתנה בו התורה.

הספר הרביעי, העוסק בגלות ובגאולה ומכוון כנגד יום תשעה באב שעתיד להיפך לשמחה ולששון ולמועדים טובים, נקרא: "נצח-ישראל". בספר זה, המשיך המהר"ל את מפעלו של רבי יצחק אַבְרָבְנָאָל שבספריו (ראש-אמנה, משמיע ישועה, ישועות משיחו), ביסס את עיקרי היהדות ואת גאולתם של ישראל לאור דברי חז"ל באר היטיב.

המהר"ל, בראותו כי "אפס עצור ועזוב" (דברים לב, לו) ועקב התמשכות הגלות הארוכה וברצונו לטעת רוח אמונה ותקווה בעם ישראל שהקדוש ברוך הוא לא עזבו ולא יעזבו, ישיבו לארצו, יחזירו מלכותו וייבנה את בית מקדשו, כתב את ספר "נצח-ישראל" העוסק בבחירתו הנצחית של הקב"ה בעם ישראל תוך בירור הקשר שבין הגלות והגאולה ובמהות הנחמה. חציו הראשון של הספר מוקדש לענייני הגלות, בעוד החצי השני עוסק בענייני הגאולה.

הספר פותח בבירור מהותו של עם ישראל כעיקר הבריאה ובחירת ה' הנצחית בו לעמו (פרקים א'-ג', י-יד) מבאר את אגדות החורבן במסכת גיטין (פרקים ד'-ט'), מסביר את עניין ארבע המלכויות הנזכרות בספר דניאל ובפרט מלכות רביעית (פרקים טז'-כ"א) וכן, בחיבורו הקטן 'נר-מצוה' לחג החנוכה, ועובר לעיסוק נרחב בהבנת מהותה של הגלות ודרך פעולתה כהכשרה והכנה לקראת הגאולה העתידה (פרקים כב'-ל).

כאמור, חציו השני של הספר מוקדש לענייני אחרית הימים והגאולה (פרקים לא'-סג'). הבנת תהליכי הגאולה, חישובי הקץ, חזרתם של עשרת השבטים, מהותם של חבלי המשיח, מלחמת גוג ומגוג, פעולתם של משיח בן יוסף ומשיח בן דוד, נצחיות הגאולה, מעלת ירושלים וישראל לעתיד לבוא. בדורות שאחר מכן, באו הגדולים (האר"י, הרמח"ל, הגר"א, הבעש"ט ועוד) וביארו באופן מפורט יותר את יסודות הגאולה שעסק בהם המהר"ל.

הספר החמישי נקרא "ההוד" המכוון כנגד חג הסוכות, ענני הכבוד ובית-המקדש, לצערנו הרב, גם ספר זה לא מצוי בידינו וכך גם **הספר השישי** והאחרון בתוכנית הכתיבה, הנקרא ספר "שמים וארץ" ומכוון כנגד ראש השנה ויום הכיפורים, שגם הוא ככל הנראה לא נכתב. יחד עם זאת, בספר גבורות השם (בפרק מו') ניתן לעמוד בקצרה על מעמדם של ימים אלו (כולל סוכות) במשנתו של המהר"ל.

מתוך תוכנית האב של ששת הספרים הגדולים, הגיעו אלינו רק שלושה. והם שלושת הספרים המרכזיים שבהם ניתן לעמוד על עיקרי שיטתו של המהר"ל: גבורות השם, תפארת-ישראל ונצח-ישראל.

ספרים נוספים של המהר"ל שלא נכללו בתוכנית הכתיבה המרכזית: המהר"ל ביאר באופן שיטתי ועמוק את פרקי אבות, בספר ששמו "דוך החיים", זהו ביאור יסודי וייחודי העומד על מבנה המשניות, תוכנן, אומרן, רצף המשניות ועומק מוסרן.

ספרו המוסרי של המהר"ל נקרא "נתיבות-עולם" ומכוון כנגד ל"ב נתיבות המוזכרות בספר "יצירה" (בפרק א', משנה ראשונה - כ"ב אותיות ועוד עשר הספירות) שבהם ברא הקב"ה את העולם, זהו ביאור שיטתי

סביב ענייני המידות ותכונות הנפש תוך מציאת השורשים הרוחניים של כל מידה והדרכות חז"ל בתלמוד ביחס לכך. מידות מרכזיות ('נתיבות') הנידונות בספר: נתיב התורה (יח' פרקים), נתיב העבודה (יט' פרקים), נתיב הענווה (ח' פרקים), נתיב הלשון (י' פרקים), נתיב התשובה (ז' פרקים) ועוד נתיבים רבים.

אחד הספרים העיוניים ביותר של המהר"ל הינו ספר **"באר-הגולה"** המכיל תשובות לטענות נגד חז"ל וכנגד דבריהם במשנה ובתלמוד, הספר מכיל (מלבד ההקדמה) שבעה 'בארות' ונחשב לעמוק וקשה. **הבאר הראשון** - התמודדות מול טענת "בל תוסיף ובל תגרע" על ידי חז"ל. **הבאר השני** - תשובות לטענות כנגד תקנות וגזירות חז"ל, הנראות לא "הגיוניות". **הבאר השלישי** - דברי חז"ל לעומת "פשוטו של מקרא" וכללי הדקדוק. **הבאר הרביעי** - התמודדות עם טענות הגשמה ביחס לרבש"ע ע"י חז"ל בתלמוד. **הבאר החמישי** - התמודדות עם ביקורות כנגד אגדות חז"ל, הנראות לא מציאותיות. **הבאר השישי** - תשובות כנגד ערעור על ידיעתם של חז"ל בענייני הטבע, מדע ורפואה. **הבאר השביעי** - מענה לטענות כנגד יחסם של חז"ל לעמי הארץ ולגויים.

ספרים נוספים: ספר **"חידושי אגדות"** - ביאור שיטתי על אגדות הש"ס, שהיה טמון בכתב יד מאות שנים וראה אור רק בדור שעבר. **'נר מצווה'** - ביאור קצר על ארבע מלכויות ולחג החנוכה. **'אור חדש'** - ביאור יסודי ומקיף על כל מגילת אסתר, שגם הוא מאיר את המגילה ב'אור חדש' וספר שקראו המדפיסים (במהדורת לונדון) בשם: **'דרשות מהר"ל'** - ובו נדפסו מקבץ מדרשותיו המפורסמות של המהר"ל על התורה והמצוות ולשבת תשובה. במהדורת הרב הרטמן (מכון-ירושלים) אף נלקט **'סידור מהר"ל'** ובו מפירושו על שיר השירים, רות וקהלת.

קשיים בלימוד כתביו:

כעת, ניגע קצת בסגנון של המהר"ל ומדוע לעיתים ללומד המתחיל ישנה רתיעה מסוימת בעת לימוד בכתבי המהר"ל ומה אפשר לעשות כנגד אותה רתיעה.

קושי א' - מינוח וסגנון כתיבה:

במשך שנים רבות שלטה בכיפה, המחשבה היוונית, בעיקר זו האריסטוטלית וגם המינוח היה בסגנון זה ובו השתמשו. המושגים הקלאסיים של "חומר וצורה", "עילה ועלול", "סיבה מסובב", "העדר ויש" - אין לך ספר פילוסופי שנכתב בימי הביניים שלא תמצא שם את המונחים האלה. כל המושגים האלה הם קטגוריות של אריסטו הבנויות לפי תפיסת עולם הטבע שלו.

באיזה שהוא שלב, התרחש שינוי והאנושות פשוט עברה מזה. מי שסייע למהפך הזה היה אחד מגדולי ישראל שקראו לו רבי חסדאי קרשקש, בספרו "אור השם" הוא מבקר בחריפות את המחשבה האריסטוטלית ומסייע בהוצאת העולם מחשכת המחשבה הדוגמטית ובפתיחתו לקראת המדע התבוני החדש הבנוי על אדני הניסיון והמדידה. ממרחק השנים היום, מה שקשה לנו זו צורת ההסברה של המהר"ל שהרבה פעמים אנחנו נתקעים עמוקות במינוח שלו ואנחנו לא יודעים להבין למה כוונתו. אולם, עם הזמן ועם הלימוד הרציף, ישנה התרגלות לסגנון ולמינוח של המהר"ל וניתן להתגבר על כך. כמו כן, שיפור הידע במחשבת ימי הביניים תסייע להתגבר על קושי זה.

קושי ב' – חזרות מרובות:

דבר שני שקשה לנו הוא החזרות המרובות. המהר"ל חוזר הרבה מאוד פעמים על דבריו באופנים שונים. על פי רוב, כאשר המהר"ל חוזר על דבריו, הדבר נובע משום חידוש מסוים שהוא לא אמר בסבב ההסבר הקודם, ובדרך כלל, החזרות באות בכדי לבנות הבנה בשלה יותר, מן החיצוני אל הפנימי, מן הטכני אל המהותי, מן המקרי אל העצמי. סיבה טבעית, סיבה המוסרית, סיבה אלוקית (ע"פ דברי החבר ב'כוזרי', מאמר חמישי, פסקה כ'). כך שיש לפחות שלוש חזרות על כל הסבר, ואחר כך, כאשר הוא אומר שיש עוד דברים עמוקים, הכוונה שיש דברים שניתן להבין רק בהשראה של רוח הקודש ולא בתבונה אנושית.

קושי ג' – צורה הסברה מתארת אך לא ישירה:

הדבר השלישי שגם קשור לעניין החזרות אבל במיקוד אחר, הכוונה לצורת ההסברה. הרבה פעמים נראה ללומד שהמהר"ל כביכול הולך מסביב, ורומז על דברים אבל חסרה בדבריו את ה'נקודה'. בלימוד גמרא או הלכה, הלומד מתרגל לדייק ולהגדיר באופן מדויק. לכן, הרבה פעמים קשה לאלו שהורגלו בלימוד 'עיון' בגמרא, ללמוד בכתבי המהר"ל והם מתייאשים וחוזרים למרחב המוכר להם. תופעה זו מתרחשת יותר אצל 'למדנים', משום שהם לא מצליחים להבין 'עד הסוף' מה אומר המהר"ל ועל כן הם מתייאשים.

סיבת ההבדל נעוצה בכך, שבסופו של דבר, בלימוד הגמרא ההלכה אנחנו עוסקים בתובנות שכליות בעוד שבענייני אמונה פנימיים, על הלומד להיות, "חכם המבין מדעתו". העניין, אינו האמירה בפה, אלא התעלות הלומד למדרגה הרוחנית בה הוא עוסק, ולא ניתן להעביר זאת באופן אינפורמטיבי גרידה אלא החכמה צריכה להיות מחוברת למדרגת יראת השמים. "הן יראת ה' היא חכמה" (איוב, כח', כח').

ליתר ביאור, אם נכתב בספר "שערי-קדושה" למהרח"ו כיצד לזכות לרוח הקודש, כאשר אלמד את הספר, אני יודע תיאורטית איך מגיעים למדרגה זו, אבל עדיין איני בעל רוח הקודש. זו מציאות אחרת לגמרי. כמו ההבדל שבין 'ידיעת התורה' ל'קניין תורה'.

בקריאת שמע אנו אומרים "והיו הדברים האלה... על לבבך" (דברים, ו', ו'), מדוע לא כתוב "בתוך לבבך"? משום ש"בתוך לבבך" אי אפשר מייד. אתה צריך לשים את הדברים בהתחלה על הלב וכאשר תעבוד קשה ובמשך הזמן הם יחלחלו וייכנסו פנימה.

משום כך, המהר"ל לא יגיד לך משפטים ואמירות שהם יעשו עבורך את כל העבודה, הוא תמיד ישאיר לך מקום להתבוננות והעמקה. שיטת המהר"ל היא כמו בדברי תורה שהם "עניים במקומן ועשירים במקום אחר" (ירושלמי, מסכת ראש השנה, פרק ג ה').

נדגים זאת, אם אתה רוצה לעמוד על סודו של עם ישראל בספר ה'כוזרי', אז תפתח במאמר ראשון ותיפגש עם "העניין האלוהי". אבל, לא מספיק הלימוד במאמר ראשון, בתחילת מאמר שני יש עיסוק בשמות השם, בגיור ובנבואה ואחר כך בעניין הארץ והשבת, ובמאמר שלישי בעניין התורה וחז"ל, במאמר רביעי בספרות הסוד (ספר יצירה) ובמאמר חמישי בחכמה האנושית.

מדוע כל ההרחבה הזאת? משום שאם לא הבנת מה זה "העניין האלוהי" לא הבנת מהי ארץ ישראל, אם לא הבנת מה זה תורת ישראל, לא הבנת מה זה "ענין האלהי". אם לא הבנת מה זה נבואה, לא הבנת מה זה חז"ל. זאת נקראת תפיסה רשתית של המושגים. כאשר מושג אחד מתבהר הוא מבהיר אתו את יתר שאר המושגים.

לכן, השייכות שלך למושג אחד היא השייכות שלך לכל התורה כולה. ומשום כך מי אומר שכל התורה כולה היא מן השמים חוץ מאות אחת או פסוק אחד שמשה רבינו אמרו מדעתו, זו כפירה בכל התורה. כפי פסק הרמב"ם בעניין (הל' תשובה פרק ג', הלכה ח'). זאת צורת ההסברה המיוחדת של החכמה העברית הקדומה שמשתמרת גם בספרי המהר"ל.

גם הרב קוק כותב שהוא לא מקנא בכותבים בסגנון הכתיבה המודרני-אירופאי שבו הכול כתוב מסודר³⁶, צריך לכתוב קצת ברמיזות, לא לגלות הכול במקום אחד. כמו סגנון הכתיבה הקדום שהיה משלי בעיקרו. משום שדווקא כתיבה כביכול 'מבולגנת' היא המראה על עומק המחשבה ועשירות גווניה. מעין דברי ה'כוזרי' על אהבת ההמון את דברי הנביאים והנחתו את דברי הפילוסופים (מאמר ד, יז).

יחסו של הראי"ה קוק אל המהר"ל:

ראינו כבר שהרב קוק הגדיר את המהר"ל בביטוי: "גדול העולם" (מאמרי הראי"ה, פרק בהל' ציבור) ובמקום אחר, הרב קוק משייך אותו לחכמי הקבלה.

כאשר אחד מסופרי העלייה השנייה ביפו, בשם בן ישראל, ביקש מהרב קוק לכתוב לו מקורות קבליים בעניין ארץ ישראל והגאולה³⁷, כותב הרב איגרת תשובה (אגרות הראי"ה, ח"ב, איגרת תמ"ז, עמוד צא). באותו זמן הרב קוק היה בנופש במושבה רחובות. רחובות, הייתה אז מושבה צעירה ביהודה, לשם הרב קוק היה יוצא לנפוש בקיץ וכיון שהיה בלי ספרים, כתב לשואל:

"הקשית לשאול ממני, בהיותי יושב פה ברחובות, מחוסר ספרים, לרשום לך מספרי הקבלה את המקומות המדברים על דבר ארץ-ישראל וגאולה. אמת הדבר, כי אין כמעט גם ספר-קבלה אחד שלא ידבר על דבר א"י וגאולה, כי הקבלה כולה היא צפיית ישועה, כראוי לחכמה עליונה, שאינה מתפשרת עם ההוה הלקוי כי-אם עולה היא ברוח-ד' אל העתיד המתוקן הנהדר בקודש, וחכמי ישראל לא יוכלו לדבר בחזון אמת ונורא זה כי אם ע"י א"י וגאולה..."

וכעת עובר הרב למראה מקומות כללי לעניין זה:

³⁶ "ואשר תציג למשל את הספרות האירופית בדיקנותה ובירורה. במה שנוגע לעצמי' אוכל להודות, שאינני בעל סגנון של הסברה כראוי. מכל-מקום בכללות אומר, שאינני מקנא בבעלי הגילוי, שהם מבטאים את הכל בבירור. בהרבה מקומות ישנם ענינים גדולים כאלה, שרק אם נמערך אותם, אם נטשטש את צורתם, עד שיהיו קטנים כ"כ, כמו שקטן הוא הדיבור שלנו לעומת תעופת המחשבה, אז אנו יכולים לבטאם בבירור. אבל כל זמן שנחדור אל פנימיות הנשמה, שבתוך הדברים, ונשתוקק לענינים בעצם גבהם, בשום אופן לא נוכל לברר את הכל, ולא נמצא בקרבנו שום נטיה לחלוק על "הכונה האלהית", ששמה את הדברים הנשגבים עלומים בטבע, "עלמא מתקיימא ברזא". בהכרה זו של הכרח המצפון נשתנו הזוהר והמו"נ בלשוניותיהם השונות, המובאים בזה בסימני-ההבאה. ולפעמים תכופות מאד נוכל להרגיש, שמי שבא לגלות את הכל נותן לנו תעודה נאמנה על עניות רוחו פנימה. ילכו נא דברינו בהדרגה. כשמתכשרת הנשמה לחוש מאליה מרמזים דקים את האצור בתוכיותם של דברים, של מעשים ושל מאמרים, אז אותו הבשרון מתהפך בקרבה לכח של חיים, לא רק לאיזו השלמה גרידתא, של איזו השכלה בעלמא. וכפי מה שכתב-חיים זה מתפתח ויוצא לפעלו, מתעשר ג"כ כח הדבור, עד שיוכל לגלות חלקים גדולים מהנכמסים בתוכיותה של הנשמה" (אגרות הראי"ה, ח"א, אגרת רטז').

³⁷ ..זה בערך כמו לשאול בריסק'ר היכן כתוב מהלך למדני בסגנון 'שני דינים' בחידושי ר' חיים מברסק על הרמב"ם... משום שכל ענין הקבלה הינה הבאת הגאולה, "רוחו של משיח" מרחפת על פני המים, כבר בעת בריאת העולם.

"ראש לכל, הלא בס' הזוהר אין כמעט פרשה אחת שלא ידובר בה ע"ד גאולה וא"י, ובס' התיקונים במקומות רבים. בס' "מגלה עמוקות" כמעט בכל אופן מרנ"ב אופניו, בשל"ה במקומות רבים, ביחוד בחלק הראשון, בספרי מוהר"ל מפראג, שגם הוא על המקובלים יחשב³⁸, אע"פ שסגנונו שונה מרוב בני-גילו, ביחוד בס' "נצח ישראל"...." - הרב קוק מחשיב את המהר"ל למקובל.

מה המשמעות של הדברים הללו?

כאשר אנחנו אומרים שהמהר"ל "גם הוא על המקובלים יחשב", אנחנו אומרים שהמהר"ל שייך לשלשלת הקבלה. זה מאוד חשוב עבור הלומד.

לגבי רבנו הרמב"ם, יש ויכוח עתיק יומין האם הרמב"ם ידע את תורת הסוד בצורה כזו או אחרת או לא. יש בזה אמנם דעות שונות³⁹, הראב"ד בעל ההשגות כתב שהרמב"ם לא ידע את חכמת הקבלה (הל' יסודי התורה פ"א, ה"י הובא בכס"מ), אך רבינו שם טוב הספרדי, ה"מגדל-עז", דחה (שם) את דבריו וכתב כי בזקנותו של הרמב"ם הוא עסק בקבלה ואף פירש הגדות בדרך הנסתר⁴⁰. הרמב"ם עצמו כותב במפורש במו"נ (הקדמה לחלק ג') שאין לו קבלה אישית בענייני מעשה בראשית ומעשה מרכבה. אולם, רבי אברהם אבולעפיה, סבר ש'מורה נבוכים' הינו ספר קבלי⁴¹.

מה שלא ידוע לנו בוודאות לגבי הרמב"ם, ידוע לנו לגבי בית מדרשו של הרמב"ן. הרמב"ן היה מתלמידי תלמידי של רבי יצחק סגי נהור, המכונה "אבי הקבלה", הרמב"ן היה הראשון להביא בפירושו לתורה ביאורים שיטתיים על דרך הסוד באופן נפרד מפשטי המקראות. שרשרת הקבלה עברה דרך הרמב"ן ובית מדרשו: הרשב"א שעסק בקבלה⁴², רבי חסדאי קרשקש ששילב בין קבלה לפילוסופיה ושיחרר את העולם מאדיקות בתורת אריסטו (עיין קול הנבואה, עמ' קעט), ותלמידו, ה'חכם השלם איש האלהי" רבי יוסף אלבו, זוהי שלשלת הקבלה בספרד שהושפעה מאוד מדרכו של הרמב"ן. גם רבי מנחם ציוני ורבי מנחם רקנאטי הושפעו מאוד מפירושו של הרמב"ן על התורה והם הראשנים שציטטו מספר הזוהר בפירושיהם לתורה⁴³.

המהר"ל העריך מאוד את הרמב"ן והוא כותב אודותיו: "הרב הגדול הרמב"ן ז"ל, המקובל האלהי אשר אליו לבד נגלו תעלומות חכמה וסודי התורה⁴⁴" (באר-הגולה, באר שני), וכן הוא הושפע מספריו של רבי מאיר אבן גבאי, בעל 'עבודת הקודש' המהווה מעין סיכום של תורת הקבלה עד ימיו, אותו הוא מזכיר מפורשות (גבורות השם, פרק סח').

³⁸ על מצבתו של המהר"ל נכתב בין השאר: "כל פרס נכנס שלום ועבר". הרב יוסף שאול נתנזון, ה'שואל ומשיב' אבד"ק לבוב, שהיה מצאצאי המהר"ל כתב אודותיו: "המקובל הנורא, זקיני, מהר"ל מפראג", מובא בספר 'קול הנבואה', עמ' קעז'.

³⁹ ראה אורות-האמונה מהדורת תשנ"ח עמ' 87-86, וכן בשמונה קבצים קובץ פסקה פד. ועיין אורות-הרמב"ם, לגר"מ צוריאל בשם מורו, הגר"ש דביר זצ"ל, עמ' יג', ירושלים, תש"ס, ודברי פי חכם חן.

⁴⁰ יש חולקים על מהימנותם של דברים אלו (הרב שילת, אגרות הרמב"ם).

⁴¹ בדרך זו הלך בדורנו, המקובל הרב נחמני זצ"ל, כפי שביאר תלמידו, הרב שלמה טולידאנו בעל ספר "דיבור ומחשבה", פירוש "מבין משכילים" על "מורה-נבוכים", בהוצאת הספריה הספרדית, ירושלים, תשס"ו.

⁴² ראה תשובות הרשב"א, ח"א ס' ט' וצ"ד, תשובות הרידב"ז ס' תרצ"ו.

⁴³ שלשלת קבלה הייתה גם באשכנז, וכפי שמצאנו כבר אצל רש"י המזכיר את שם ע"ב בפירושו למסכת סוכה (מה:), עוברת בבית מדרשם של בעלי התוס' אשר מחברים פיוטים קבליים לימים נראים ובמיוחד אצל בני משפחת קלונימוס, אשר המפורסמים שבבני המשפחה, הם רבי יהודה החסיד ובעל ה'רוקח'.

⁴⁴ ראה בהקדמת מהר"ל לשער ההקדמות אודות הרמב"ן, הדברים מובאים גם באגרות קודש, כרך כב, עמ' צד.

מובאות מתוך 'ספר הזוהר' מצויות בכתבי המהר"ל, אלא שהמהר"ל מכנה אותו בשם 'מדרש' (חידושי אגדות, ח"ג עמ' לד'⁴⁵ וכן בתפארת-ישראל) המהר"ל אף כותב ביחס למקורה של תורת רשב"י: "ואין ספק שהיה נגלה אליהו להקדוש רשב"י כמה פעמים במערה, והיה גלוי של אליהו נמצא שם בשכבר, גם עתה נגלה שם אליהו..." (נצח-ישראל, פרק כח). בכמה מקומות בכתביו המהר"ל נכנס לסוגיות שנתבארו אחר כך בכתבי המקובלים⁴⁶.

אחד הסימנים המובהקים ביותר להיותו של המהר"ל מקובל הוא שכמעט אחרי כל הסבר שמביא הוא מוסיף: "ואם תשכיל אז תבין דבר חכמה" או 'די בזה למבין', שמובנו היא שזו צורת ההסבר לפי ההיגיון האנושי אך ישנם רבדים עמוקים שמקורם בהתגלות ואי אפשר להסבירם באופן חיצוני.

לעובדה זו יש עוד נפקא מינה חשובה, אלו דברים שמקורם במסורת ולא בתבונה האנושית, והיא בעניין הכרעה במחלוקת ראשונים בענייני אמונה, כדוגמת המחלוקת בעניין השגחה פרטית שבה אנו פוסקים כפי דעת המקובלים ולא כמו הפילוסופים.

הרמב"ם (מורה-נבוכים, ח"ג פי"ז), ואחריו הרלב"ג (מלחמות ה', מאמר רביעי) כתבו שאין 'השגחה פרטית' על בני אדם 'רגילים' (שאינם חכמים), אך מכיוון שהמקובלים הורונו אחרת (למשל דרך ה', ח"ב, פ"ג) – הלכה כמותם. אנחנו לא אומרים שהמקובלים 'צדקו' בסברה והפילוסופים 'טעו' בסברה, אלא אומרים שזו משמעותה של הקבלה וכשם שבהלכה כאשר ישנה מחלוקת, בה צד אחד אומר 'קיבלתי מרבתי' והצד השני אומר 'לא קיבלתי מרבתי', הולכים לפי הצד שקיבל מרבתי – כך גם בענייני אמונה. כך מכריע בעניין זה של השגחה הרב זצ"ל בהערותיו על ה'מורה-נבוכים'⁴⁷. זו עוד נפקא מינה מאוד חשובה לקביעת הרב שהמהר"ל "גם הוא על המקובלים יחשב".

והדבר השני שהרב פה ממשיך זה: "אף על פי שסגנונו שונה מרוב בני גילו". הכוונה למקובלים שכתבו בסגנון דבריהם בסגנון קבלי. יש 'נסתר' שכתוב בסגנון נסתר, כמו ה'זוהר' וכתבי האר"י וכי"ב שזו לשון מובהקת של סתרי תורה. ויש סגנון של 'קבלה מתורגמת', 'הנסתרות כנגלות' בלשון הרב הנזיר (קול הנבואה, עמ' רע"א ע"פ ספר "ויקהל משה"⁴⁸), כצורת כתיבתו של הרא"ה קוק עצמו⁴⁹, לקיחת

⁴⁵ ועיין בהקדמת אוצרות-המהר"ל, לגר"מ צוריאלי, מהדורה שלישית, ירושלים, תש"ס, שכל תורת המהר"ל בנויה על תורת הנסתר.

⁴⁶ כגון היחס בין ידיעת ה' לעצמותו, דרך החיים, פרק ו' משנה י', ועיין בספר התניא, פרק ב' בהגהה והמקורות שהפנה אליהם ועיין היטיב באגרות הרא"ה, ח"ג, אגרת תתצו', עמ' רד'.

⁴⁷ ואפילו ביחס להשגחה על בעלי-חיים, אוצרות-הרא"ה, ח"ב, עמ' 267, מהדורת תשס"ב, הרבי מליובאוויטש, הציע ניסיון ליישב את דברי הרמב"ם עם דברי המקובלים בעניין השגחה פרטית בבע"ח, ליקוטי-שיחות חלק ח' עמ' 277 ואילך ובחלק י"ח, שיחה ב' לפרשת קרח ועיין שו"ת קול מבשר, לגר"מ ראטה, ח"ב, סימן ז' המביא מדברי הגר"א בספרא דצניעותא וכן מדברי הבעש"ט הק' שלא כרמב"ם.

⁴⁸ לרבי משה בן מנחם מפראג, אמשטרדם, ה'תקל"ה דף ו' עמ' א וראה חוג הרא"ה, חכמת הקודש סדרים א-ב עמ' פט הערה 20, ועמ' צא, הוצ' אריאל, תשע"ח.

⁴⁹ ראה חוג הרא"ה, שם ובספר: קבלת הרא"ה, לרב יוסף אביב"י, ח"א, ראשית דבר עמ' 25-17 (יד יצחק בן צבי, ירושלים תשע"ח), אולם, עיין ב'לאמונת עתנו' (משיעורי הרב צבי ישראל טאו), ח"ג, עמ' קלד' (מהדורת תש"ע, הוצ' חוסן ישועות), שם נכתב כי: "כל שיש לו מובן גם כנגלה ומחברו כתבו על דעת כן, אף שדבריו עטופים והמעמיק יבינם באופן פנימי הוא בכלל הנגלה. כן הם ספרי המהר"ל וכיוצא בהם..". וכן דעתו שם ביחס לכתבי הרא"ה קוק וסוגיה זו ארוכה ואכמ"ל וכפי שכתב הרא"ה עצמו: "לא לחנם נטע בי אלה-כל-הנפשות את התשוקה התדירית לכל נסתר, לכל נאצל ונשגב, ולא לחנם הביאני לארץ-ישראל, ולא לחנם יצר בי רוח אמץ וטהר פנימי...". כל אלה נטעו בקרבי כדי להשתמש בהם להאיר לעולם, ליצור ספרות מלאה אור רזי תורה פופולרית ושוה לכל נפש, מלאה שירה וגבורה, חמושה בשכל טוב ובבקרת נאמנה, להרים קרן לעם ד', ולתשועת עולם אשר החלה לזרח לו בארץ-ישראל" (חדריו, עמ' צח' מכת"ק).

מושגים ומונחים קבליים ולהלבשתם בצורה חדשה ובשפה ספרותית ומבוארת יותר⁵⁰ וכפי האמרה המיוחסת לרבי יצחק מוורקא: "האר"י הקדוש גילה את הסוד שבנסתר, והמהר"ל את הנגלה שבנסתר"⁵¹.

הצורך בגילוי סתרי תורה עקב ירידת הדורות או להיפך משום תפקידם המיוחד לקראת בוא הגאולה, הוא גורם מאוד משמעותי בשיקול דעתם של חכמי תורה האם לבאר סתרי תורה בצורה מובנת לרבים או להשאירם בצורתם הגנוזה.

אלו דברי ההקדמה כללית, בבחינת "תן לחכם ויחכם עוד, הודע לצדיק ויוסף לקח" (משלי ט', ט'), מי שרוצה עוד להאריך, ויש כמובן עוד הרבה מה להאריך על גדולתו של רבנו המהר"ל מפראג, מוזמן לעיין בביוגרפיה שנכתבו אודותיו⁵² ולאחר מכן, פשוט להתחיל ללמוד את כתביו. ראשית, בבקיות ועם הזמן תתפתח היכולת גם לעיין בלימוד 'מהר"ל' צריך קודם כל לגרוס, לפחות עמוד יומי ואף מעבר לכך ולאט לאט, בעז"ה, בכוח ההתמדה יצליח גם להבין ולחדש ויהיה כ"עץ שתול על פלגי מים, אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול" (תהילים א', ג').

⁵⁰ הדים ללבטיו של הראי"ה קוק בדבר צורת כתיבה זו בספרו 'אורות התשובה', ניתן לראות ב-"אגרת התשובה" שכתב אל תלמידו הגרי"מ חרל"פ (אגרות-הראי"ה, ח"ב, אגרת שע"ח) בה נכתב שהתלבט רבות בעת הכתיבה היכן הגבול ומה לגלות ומה לכסות מתוך תכנים שמקורם בסתרי תורה ושולבו בספר.

⁵¹ וי"א בנוסח אחר: "האר"י הקדוש גילה לתלמידיו את הנגלה שבנסתר, ואילו המהר"ל את הנסתר שבנגלה".
⁵² למשל: הארי שבחכמי פראג - תולדותיו, רבנותו ומשנתו של המהר"ל מפראג, ר' אברהם הכהן עובדיה (גוטסדינר), ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תשס"ב